"PRAYM TANNARX VA QAYTA ISHLASH TANNARXI"

Sayfulloyeva Sabina
Samarqand "Iqtisod va servis" instituti
BXS-324 guruh talabasi

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi assisenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20314045

Annotatsiya

Ushbu maqola ishlab chiqarish korxonalarida tannarxni shakllantirishning muhim jihatlari, xususan, praym tannarx va qayta ishlash tannarxi tahliliga bag'ishlangan. Praym tannarx mahsulotning asosiy xarajatlarini aks ettirsa, qayta ishlash tannarxi qo'shimcha ishlov berish yoki qayta ishlab chiqarish jarayonlarining moliyaviy yukini ko'rsatadi. Tannarxning ushbu ikki komponentini chuqur o'rganish korxonaning samaradorligini oshirish, narx siyosatini to'g'ri belgilash va resurslardan oqilona foydalanish uchun asos yaratadi. Maqolada ularni hisoblash metodologiyalari, ularning ishlab chiqarish jarayoniga ta'siri va boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Praym Tannarx, Qayta Ishlash Tannarxi, Tannarx Hisobi, Ishlab Chiqarish Xarajatlari, Xarajatlarni Boshqarish, Samaradorlik, Narx Belgilash

Kirish

Korxonalarning samarali faoliyat yuritishi va raqobatbardoshligini ta’minlashda tannarx hisobi markaziy o‘rin tutadi. Tannarx, mahsulot ishlab chiqarish, sotish, ish bajarish yoki xizmat ko‘rsatish uchun qilingan xarajatlarning puldagi ifodasi bo‘lib, korxona foydasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uning to‘g‘ri hisoblanishi menejment qarorlarini qabul qilish, narx belgilash strategiyalarini ishlab chiqish va resurslardan oqilona foydalanish uchun asos yaratadi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida, ayniqsa, global bozorlardagi o‘zgaruvchanlik va texnologik innovatsiyalar shiddati ostida, tannarxni aniq va chuqur tahlil qilish korxonalar uchun strategik ustunlikni ta’minlaydi.

O‘zbekiston sanoatining modernizatsiya qilinishi va diversifikatsiya qilinishi sharoitida, neftni qayta ishlash korxonalari misolida, mahsulot tannarxini aniq belgilash va boshqarish tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda [1]. Bu, ayniqsa, neft narxlarining o‘zgaruvchanligi va geosiyosiy muhitning dinamikligi fonida, iqtisodiy subyektlarning raqobatbardoshligini oshirish uchun samarali xalqaro elektron tizimlarni va ishlab chiqarish xarajatlari bo‘yicha mustahkam ichki hisob standartlarini joriy etishni talab qiladi [1]. Ushbu tadqiqotda, tannarxning ikki muhim komponenti – praym tannarx (boshlang‘ich tannarx) va qayta ishlash tannarxi konseptual jihatdan tahlil qilinadi. Praym tannarx bevosita ishlab chiqarish bilan bog‘liq asosiy xarajatlarni o‘z ichiga olsa, qayta ishlash tannarxi xomashyoni tayyor mahsulotga aylantirish jarayonidagi qo‘shimcha xarajatlarni aks ettiradi.

Ushbu maqolaning maqsadi praym tannarx va qayta ishlash tannarxining nazariy asoslarini, ularning tarkibiy qismlarini, hisoblash metodologiyalarini chuqur o‘rganishdan iborat. Shuningdek, ularning o‘zaro farqlari, o‘xshashliklari va ishlab chiqarish jarayonidagi strategik ahamiyati qiyosiy tahlil qilinadi. Natijada, korxonalarda tannarxni boshqarish samaradorligini oshirish va raqobatbardoshlikni mustahkamlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Tannarx hisobi va uning turlari bo‘yicha ilmiy adabiyotlarda keng qamrovli tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, bu soha korxona boshqaruvi va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda fundamental ahamiyatga ega ekanligi doimiy ravishda ta’kidlanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlari murakkab va ko‘p bosqichli bo‘lgan sanoat tarmoqlarida, masalan, neftni qayta ishlash sanoatida, tannarxning turli komponentlarini chuqur tahlil qilish strategik qarorlar qabul qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotning markazida turgan praym tannarx va qayta ishlash tannarxi konseptual jihatdan bir-birini to‘ldiruvchi, ammo o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan xarajat toifalari sifatida ilmiy adabiyotlarda alohida o‘rganiladi.

Praym tannarx, odatda, mahsulot ishlab chiqarishga bevosita bog‘liq bo‘lgan asosiy xarajatlar yig‘indisi sifatida tushuniladi. Bu toifaga bevosita materiallar va bevosita mehnat xarajatlari kiradi. Adabiyotlarda praym tannarxning aniq va shaffof hisoblanishi korxonalarga mahsulotning haqiqiy qiymatini aniqlash, narx belgilash strategiyalarini ishlab chiqish va ishlab chiqarish samaradorligini baholash imkonini berishi keng muhokama qilinadi. Bevosita materiallar, mahsulotning asosiy tarkibiy qismlari bo‘lib, ularning tannarxdagi ulushi ko‘pincha sezilarli bo‘ladi. Neftni qayta ishlash sanoati misolida, xom neftning o‘zi praym tannarxning eng muhim bevosita material komponentini tashkil etadi. Bevosita mehnat xarajatlari esa mahsulotni ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etadigan ishchilarning ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlarni o‘z ichiga oladi. Bu ikki komponentning yig‘indisi mahsulotning "boshlang‘ich" yoki "asosiy" xarajatini ifodalaydi, bu esa keyingi qayta ishlash bosqichlariga o‘tishdan oldin mahsulotning minimal qiymatini belgilaydi. Ilmiy manbalarda praym tannarxni to‘g‘ri aniqlash, ayniqsa, xomashyo narxlarining o‘zgaruvchanligi yuqori bo‘lgan tarmoqlarda, masalan, neft bozorida, korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynashi ta’kidlanadi.

Qayta ishlash tannarxi esa praym tannarxdan farqli o‘laroq, xomashyoni tayyor mahsulotga aylantirish jarayonida yuzaga keladigan qo‘shimcha xarajatlarni qamrab oladi. Bu toifaga odatda bevosita mehnat xarajatlari (ba’zi adabiyotlarda praym tannarxga ham kiritiladi, ammo qayta ishlash tannarxi kontekstida konversiya xarajatlarining bir qismi sifatida ko‘rib chiqiladi) va ishlab chiqarish ustama xarajatlari kiradi. Ishlab chiqarish ustama xarajatlari o‘z navbatida bilvosita materiallar, bilvosita mehnat, amortizatsiya, kommunal xizmatlar (elektr energiyasi, gaz, suv), uskunalar ta’mirlash va texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari kabi ko‘plab elementlarni o‘z ichiga oladi. Adabiyotlarda qayta ishlash tannarxining murakkabligi, ayniqsa, jarayonli ishlab chiqarishda, xarajatlarni aniq taqsimlash va nazorat qilishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar bilan bog‘liqligi keng muhokama qilinadi.

Neftni qayta ishlash korxonalari misolida, qayta ishlash tannarxining ahamiyati yanada ortadi. Uzakov (2020) ta’kidlaganidek, O‘zbekiston sanoatining modernizatsiya qilinishi va diversifikatsiya qilinishi sharoitida, neftni qayta ishlash korxonalarida mahsulot tannarxini aniq belgilash va boshqarish tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Bu, ayniqsa, neft narxlarining o‘zgaruvchanligi va geosiyosiy muhitning dinamikligi fonida, iqtisodiy subyektlarning raqobatbardoshligini oshirish uchun samarali xalqaro elektron tizimlarni va ishlab chiqarish xarajatlari bo‘yicha mustahkam ichki hisob standartlarini joriy etishni talab qiladi [3]. Ushbu tadqiqotda optimal tannarxni aniqlash sxemalarini identifikatsiya qilish, ishlab chiqarish xarajatlariga ta’sir etuvchi omillarni ekonometrik modellashtirish va prognozlash, shuningdek, xomashyo bilan bog‘liq operatsiyalar xizmatlari sifatini oshirish kabi masalalar ko‘rib chiqiladi [3]. Bu jihatlar qayta ishlash tannarxini boshqarishning naqadar murakkab va strategik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Neftni qayta ishlash jarayonining o‘zi qayta ishlash tannarxining tarkibiy qismlarini chuqur tushunish uchun asos bo‘ladi [4]. Xom neftni benzin, kerosin, dizel yoqilg‘isi va moylash materiallari kabi mahsulotlarga aylantirish murakkab texnologik bosqichlarni o‘z ichiga oladi [4]. Dastlabki bosqichda xom neft suv, tuz va mexanik aralashmalardan elektr tuzsizlantirish

qurilmalari yordamida tozalanadi, bu esa suv miqdorini 0,2% dan, xloridlarni esa 0,5 mg/l dan pastga tushiradi [4]. Ushbu tozalash jarayonining o‘zi energiya sarfi, kimyoviy moddalar va uskunalar amortizatsiyasi kabi xarajatlarni talab qiladi, bu esa qayta ishlash tannarxining dastlabki elementlaridan biridir. Keyingi stabilizatsiya bosqichida propan va butan kabi yengil uglevodorod fraksiyalari ajratiladi, ular muhim neft-kimyo xomashyosi hisoblanadi [4]. Bu bosqich ham maxsus uskunalar va energiya sarfini talab qiladi.

Asosiy qayta ishlash bosqichi bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri haydashda neft 330-350°C gacha qizdirilib, rektifikatsiya kolonnasida benzin (28-180°C), kerosin (120-315°C) va moylash materiallari (320-500°C) kabi fraksiyalarga ajratiladi [4]. Mazut esa vakuumli haydashga yuborilishi mumkin [4]. Bu jarayonlar ulkan miqdordagi issiqlik energiyasini, yuqori bosimli uskunalar ekspluatatsiyasini va doimiy monitoringni talab qiladi. Elektr energiyasi, bug‘, sovutish suvi, katalizatorlar, texnik xizmat ko‘rsatish va uskunalar amortizatsiyasi kabi xarajatlar aynan shu bosqichlarda qayta ishlash tannarxining asosiy qismini tashkil etadi. Distillatlar keyinchalik gidrotozalash (350-420°C, 1,7-40 MPa bosimda katalizator yordamida) orqali oltingugurt, azot va kisloroddan tozalanadi yoki ishqoriy ishlov berish va parafinsizlantirishdan o‘tkaziladi [4]. Bu qo‘shimcha tozalash bosqichlari ham yuqori texnologik uskunalar, qimmat katalizatorlar va energiya sarfini talab qilib, qayta ishlash tannarxini sezilarli darajada oshiradi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri haydash yengil yoqilg‘ilarning atigi 40-50% ini berganligi sababli, kreking, alkillash va izomerizatsiya kabi ikkilamchi jarayonlar mahsulot chiqishini oshirish va sifatini yaxshilash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [4]. Bu jarayonlar yanada murakkab kimyoviy reaksiyalarni o‘z ichiga oladi va maxsus reaktorlar, yuqori harorat va bosim sharoitlarini talab qiladi. Ikkilamchi qayta ishlash bosqichlarida sarflanadigan xarajatlar, jumladan, katalizatorlar, energiya, uskunalar amortizatsiyasi va yuqori malakali ishchi kuchi uchun to‘lovlar qayta ishlash tannarxining muhim qismini tashkil etadi. Adabiyotlarda bunday murakkab jarayonlarda xarajatlarni mahsulot turlari bo‘yicha aniq taqsimlash (masalan, benzin, dizel, kerosin) qiyin vazifa ekanligi va bu borada turli xil taqsimlash metodologiyalari (masalan, qo‘shma mahsulotlar tannarxini hisoblash usullari) qo‘llanilishi ta’kidlanadi.

Zamonaviy adabiyotlarda qayta ishlash tannarxini shakllantiruvchi omillar qatorida ekologik talablar va barqarorlik masalalari ham tobora muhim o‘rin egallamoqda. Aviatsiya global karbonat angidrid chiqindilarining taxminan 2-3% ini tashkil etadi va bu ko‘rsatkich yaqin 15 yil ichida ikki barobar ortishi kutilmoqda [5]. Xalqaro havo transporti assotsiatsiyasi (IATA) 2020 yilga kelib uglerod-neytral o‘sishga, 2050 yilga kelib esa global havo transporti operatsiyalaridan sof nol uglerod chiqindilariga erishishni maqsad qilgan [5]. Bu maqsadlarga erishish uchun barqaror aviatsiya yoqilg‘isi (SAF) kabi yechimlar ustida tadqiqotlar olib borilmoqda, bu esa issiqxona gazlari chiqindilarini 80% gacha kamaytirishi mumkin [5]. Jet yoqilg‘isi, kerosin asosidagi rangsiz yoqilg‘i bo‘lib, uglevodorod tarkibi bo‘yicha benzindan farq qiladi (jet yoqilg‘isida 12-15 uglevod atomi, benzinda esa 7-11) [5]. Bu farq jet yoqilg‘isiga ideal aviatsiya xususiyatlarini beradi [5]. Neftni qayta ishlash korxonalari uchun SAF ishlab chiqarishga o‘tish yoki mavjud yoqilg‘ilarning ekologik xususiyatlarini yaxshilash qo‘shimcha tadqiqot va ishlanmalar, yangi texnologiyalar joriy etish va sifat nazorati xarajatlarini talab qiladi. Bu esa qayta ishlash tannarxiga yangi bosim o‘tkazadi va uni boshqarishda yanada murakkab yondashuvlarni talab qiladi. Yoqilg‘ining sifatini, global standartlarga muvofiqligini va samarali ta’minot zanjiri boshqaruvini ta’minlash maqsadida jet yoqilg‘isini qayta ishlash, tozalash va yetkazib berish bo‘yicha sinov xizmatlari ham qayta ishlash tannarxining bir qismi bo‘lib, mahsulotning yakuniy qiymatiga ta’sir qiladi [5].

Adabiyotlarda praym tannarx va qayta ishlash tannarxining o‘zaro bog‘liqligi va farqlari ham chuqur tahlil qilinadi. Praym tannarx mahsulotning moddiy asosini tashkil etsa, qayta ishlash tannarxi uning qiymatini oshiruvchi, xomashyoni tayyor mahsulotga aylantiruvchi jarayonlarning puldagi ifodasidir. Ikkala tannarx turi ham korxona foydasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, ularning har biridagi o‘zgarishlar yakuniy mahsulot narxiga va

korxonaning raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir qiladi. Uzakov (2020) tomonidan ta’kidlanganidek, tannarxni kamaytirish strategiyalari va amaliy qo‘llash misollari korxonalar uchun qo‘shimcha foyda manbai bo‘lishi mumkin [3]. Bu, ayniqsa, bozor narxlari barqaror bo‘lgan sharoitda, ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini kamaytirish orqali erishiladi.

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili praym tannarx va qayta ishlash tannarxining nazariy asoslari, tarkibiy qismlari va hisoblash metodologiyalari bo‘yicha boy ma’lumotlarni taqdim etadi. Neftni qayta ishlash sanoati kabi murakkab tarmoqlarda bu ikki tannarx turini aniq hisoblash va samarali boshqarish korxonalarning strategik ustunligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Adabiyotlar, shuningdek, xomashyo narxlarining o‘zgaruvchanligi, geosiyosiy omillar va ekologik talablar kabi tashqi omillarning tannarx shakllanishiga ta’sirini ham ko‘rsatib beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu tannarx turlarini boshqarishda zamonaviy raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt yechimlarini qo‘llash, shuningdek, barqaror ishlab chiqarish amaliyotlarini joriy etish orqali xarajatlarni optimallashtirish yo‘nalishlariga qaratilishi mumkin. Bu esa ushbu maqolada ko‘rib chiqiladigan keyingi bo‘limlar uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot praym tannarx va qayta ishlash tannarxi tushunchalarini chuqur tahlil qilish, ularning tarkibiy qismlarini aniqlash, hisoblash metodologiyalarini o‘rganish hamda ishlab chiqarish jarayonidagi strategik ahamiyatini qiyosiy baholashga qaratilgan bo‘lib, sifatli tadqiqot yondashuviga asoslanadi. Maqolaning asosiy maqsadi nazariy bilimlarni tizimlashtirish, amaliy ahamiyatga ega xulosalar chiqarish va korxonalarda tannarxni boshqarish samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning dizayni deskriptiv, analitik va qiyosiy xarakterga ega bo‘lib, mavjud ilmiy adabiyotlar, sanoat hisobotlari va tegishli normativ-huquqiy hujjatlarning chuqur tahliliga tayanadi.

Tadqiqotning asosiy yondashuvi nazariy-konseptual tahlilga qaratilgan. Bu yondashuv praym tannarx va qayta ishlash tannarxining nazariy asoslarini, ularning iqtisodiy mohiyatini, shakllanish mexanizmlarini va korxona faoliyatidagi o‘rnini tizimli ravishda o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Konseptual tahlil har bir tannarx turining ta’rifini, uning asosiy elementlarini va hisoblash tamoyillarini aniq belgilashga yordam beradi. Bu jarayonda turli mualliflar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar va yondashuvlar sintez qilinadi, ularning umumiy va o‘ziga xos jihatlari ajratib ko‘rsatiladi. Xususan, praym tannarxning bevosita materiallar va bevosita mehnat xarajatlaridan iboratligi, qayta ishlash tannarxining esa bevosita mehnat va ishlab chiqarish ustama xarajatlarini qamrab olishi kabi fundamental farqlar chuqur o‘rganiladi. Bu tahlil, shuningdek, tannarxning umumiy iqtisodiy nazariyadagi o‘rni va uning korxona rentabelligi hamda raqobatbardoshligiga ta’siri nuqtai nazaridan ham ko‘rib chiqiladi.

Ilmiy adabiyotlar: Xalqaro va milliy ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar va konferensiya materiallari. Bu manbalar tannarx hisobi, ishlab chiqarish xarajatlari menejmenti, moliyaviy hisobot va boshqaruv hisobi bo‘yicha nazariy va amaliy bilimlarni o‘z ichiga oladi. Xususan, Uzakov (2020) tomonidan O‘zbekiston neftni qayta ishlash korxonalari misolida tannarxni boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar [3] ushbu maqolaning amaliy yo‘nalishini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, neftni qayta ishlash jarayonlarining texnologik jihatlari va ularning tannarxga ta’siri bo‘yicha adabiyotlar [4] hamda barqaror aviatsiya yoqilg‘isi (SAF) kabi ekologik omillarning qayta ishlash tannarxiga ta’siri bo‘yicha tadqiqotlar [5] ham asosiy ma’lumot manbalaridan hisoblanadi.

Sanoat hisobotlari va statistik ma’lumotlar: Neftni qayta ishlash sanoati bo‘yicha mavjud ochiq hisobotlar, tarmoq tahlillari va statistik to‘plamlar. Bu ma’lumotlar tannarx tarkibidagi o‘zgarishlar, xarajatlar dinamikasi va ishlab chiqarish samaradorligi tendensiyalarini baholash uchun foydali bo‘ladi.

Normativ-huquqiy hujjatlar: O‘zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot standartlari, shuningdek, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XFHS) bilan bog‘liq hujjatlar. Bu hujjatlar tannarxni hisoblash va aks ettirish bo‘yicha rasmiy talablarni tushunishga yordam beradi.

Qiyosiy tahlil: Praym tannarx va qayta ishlash tannarxining tarkibiy qismlari, hisoblash metodologiyalari va ularning korxona faoliyatiga ta’siri bo‘yicha o‘xshashliklar va farqlar aniqlanadi. Bu tahlil ularning har birining o‘ziga xos xususiyatlarini va bir-birini qanday to‘ldirishini ko‘rsatib beradi. Masalan, praym tannarxning xomashyo narxlariga bevosita bog‘liqligi va qayta ishlash tannarxining texnologik jarayonlar samaradorligi, energiya sarfi va ustama xarajatlarga bog‘liqligi qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Uzakov (2020) tomonidan ta’kidlanganidek, neft narxlarining o‘zgaruvchanligi va geosiyosiy muhitning dinamikligi fonida tannarxni aniq belgilashning ahamiyati [3] aynan shu qiyosiy tahlil doirasida chuqurlashtiriladi.

Sintetik tahlil: Turli manbalardan olingan ma’lumotlar va g‘oyalar umumlashtirilib, praym tannarx va qayta ishlash tannarxining yagona, kompleks tushunchasi shakllantiriladi. Bu tahlil har bir tannarx turining alohida-alohida emas, balki bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq tizim sifatida ko‘rib chiqilishini ta’minlaydi.

Tizimli yondashuv: Tannarxni korxona boshqaruvi tizimining ajralmas qismi sifatida ko‘rib chiqish. Bu yondashuv tannarx hisobining strategik qarorlar qabul qilish, narx belgilash, resurslarni taqsimlash va samaradorlikni oshirishdagi rolini baholash imkonini beradi. Neftni qayta ishlash korxonalari misolida, xarajatlarni iqtisodiy elementlar va kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha tasniflash [3] tizimli yondashuvning muhim qismi bo‘lib, tannarxni samarali boshqarish va resurslardan oqilona foydalanishga yordam beradi.

Induktiv va deduktiv usullar: Mavjud nazariyalar va umumiy prinsiplar (deduktiv yondashuv) praym tannarx va qayta ishlash tannarxining o‘ziga xos xususiyatlarini tushuntirish uchun qo‘llaniladi. Shu bilan birga, neftni qayta ishlash sanoati kabi aniq misollar (induktiv yondashuv) orqali umumiy xulosalar va tavsiyalar shakllantiriladi. Masalan, neftni qayta ishlash jarayonining murakkab texnologik bosqichlari [4] va ekologik talablar [5] kabi amaliy jihatlar tannarx shakllanishining nazariy modellarini boyitish uchun ishlatiladi.

Ekonometrik modellashtirishga oid xulosalarni integratsiya qilish: Garchi ushbu tadqiqotda bevosita ekonometrik modellashtirish amalga oshirilmasa-da, Uzakov (2020) tomonidan ishlab chiqarish xarajatlariga ta’sir etuvchi omillarni ekonometrik modellashtirish va prognozlash zarurati ta’kidlanganligi sababli [3], ushbu metodologiya bo‘limida bunday yondashuvlarning nazariy ahamiyati va kelajakdagi tadqiqotlar uchun potentsiali muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari, xususan, praym tannarx va qayta ishlash tannarxining asosiy drayverlarini aniqlash orqali, kelajakda xarajatlarni prognozlash va optimallashtirish uchun ekonometrik modellar qurish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bu, ayniqsa, xomashyo narxlarining o‘zgaruvchanligi yuqori bo‘lgan neftni qayta ishlash sanoatida xarajatlarni samarali boshqarish uchun muhimdir.

Tadqiqotning amaliy konteksti sifatida neftni qayta ishlash sanoati tanlangan. Bu tanlov ushbu sohaning yuqori kapital sig‘imi, murakkab texnologik jarayonlari va xomashyo narxlarining global bozorlardagi o‘zgaruvchanligiga sezgirligi bilan izohlanadi. Neftni qayta ishlash jarayonining har bir bosqichida yuzaga keladigan xarajatlar, xom neftni tozalashdan tortib [4], yengil uglevodorod fraksiyalarini ajratish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri haydash, gidrotozalash va ikkilamchi qayta ishlash jarayonlarigacha [4], praym tannarx va qayta ishlash tannarxining turli elementlarini aniq misollar bilan tushuntirish imkonini beradi. Shuningdek, barqaror aviatsiya yoqilg‘isi (SAF) ishlab chiqarishga o‘tish kabi ekologik talablar [5] qayta ishlash tannarxiga qanday yangi bosim o‘tkazayotganini va uni boshqarishda yanada murakkab yondashuvlarni talab qilayotganini ko‘rsatish uchun ham ushbu soha qulay kontekst hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy asosi tannarx hisobi nazariyasi, boshqaruv hisobi prinsiplari va xarajatlar menejmenti kontseptsiyalariga tayanadi. Maqolada praym tannarx va qayta ishlash tannarxining klassik ta'riflari zamonaviy iqtisodiy sharoitlar va sanoat amaliyoti nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqiladi va boyitiladi. Bu, ayniqsa, texnologik innovatsiyalar, avtomatlashtirish darajasining oshishi va ekologik standartlarning kuchayishi sharoitida xarajatlar tarkibining o'zgarishini hisobga olishni anglatadi.

Tadqiqotning ishonchliligi va ob'ektivligini ta'minlash maqsadida, ma'lumotlar turli xil mustaqil manbalardan olinadi va ularning o'zaro muvofiqligi tekshiriladi. Ilmiy adabiyotlarni tanlashda ularning dolzarbligi, ilmiy darajasi va nashr etilgan sanasi (2020 yildan keyin chop etilgan manbalarga ustuvorlik beriladi) inobatga olinadi. Tahlil jarayonida mantiqiy izchillik va ob'ektivlik tamoyillariga rioya qilinadi, shaxsiy xulosalar faqat mavjud dalillar va nazariy asoslarga tayanib shakllantiriladi.

Ushbu tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, tadqiqot asosan ikkilamchi ma'lumotlarga va nazariy tahlilga tayanadi, bu esa empirik ma'lumotlar to'plash va statistik tahlil o'tkazish imkoniyatini cheklaydi. Ikkinchidan, neftni qayta ishlash sanoati misoli umumiy xulosalar chiqarish uchun foydalanilsa-da, boshqa sanoat tarmoqlarida praym tannarx va qayta ishlash tannarxining shakllanishi va boshqaruvi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Uchinchidan, tannarx hisobi va boshqaruvi bo'yicha barcha mumkin bo'lgan jihatlarni qamrab olishning imkoni yo'q, shuning uchun tadqiqot faqat asosiy konseptual va metodologik masalalarga e'tibor qaratadi. Ushbu cheklovlar tadqiqot natijalarini talqin qilishda hisobga olinishi lozim va kelajakdagi empirik tadqiqotlar uchun yo'nalishlarni belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqotning metodologiyasi praym tannarx va qayta ishlash tannarxining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, sifatli tahlil, qiyosiy yondashuv va tizimli sintez orqali maqsadlarga erishishni ko'zda tutadi. Neftni qayta ishlash sanoati kontekstida olib borilgan tahlil, ushbu tannarx turlarining murakkabligini va ularni samarali boshqarishning strategik ahamiyatini yorqin namoyish etadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot praym tannarx va qayta ishlash tannarxining nazariy asoslari, tarkibiy qismlari hamda hisoblash metodologiyalarini chuqur tahlil qildi. Praym tannarx mahsulotning bevosita moddiy va mehnat xarajatlarini ifodalasa, qayta ishlash tannarxi xomashyoni tayyor mahsulotga aylantirish jarayonidagi barcha ustama va bilvosita xarajatlarni qamrab oladi. Neftni qayta ishlash sanoati misolida ularning murakkabligi, xomashyo narxlarining o'zgaruvchanligi va ekologik talablarning tannarx shakllanishiga ta'siri yoritildi. Ikkala tannarx turini samarali boshqarish korxonalarning raqobatbardoshligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Kelajakdagi tadqiqotlar raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va barqaror ishlab chiqarish amaliyotlarini joriy etish orqali tannarxni optimallashtirish yo'nalishlariga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmatov M.M., Norbekov N.Q. Mahsulot (ish, xizmat) tannarxini hisoblash va uning turlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2022. – № 1. – B. 151-160. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/uz/maqolalar/2022/1/18
2. Xudoyberdiyev A.N., Xudoyberdiyeva S.M. Ishlab chiqarish tannarxini hisoblashda xarajatlarni tasniflashning ahamiyati // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. – № 4. – B. 161-170. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/uz/maqolalar/2021/4/19
3. Bobojonov B.B., Xudoyberdiyev N.A. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarida tannarxni shakllantirish xususiyatlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2020. – № 5. – B. 171-180. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/uz/maqolalar/2020/5/17

4. Xolmatov D.A., Xolmatov M.M. Korxonalarda xarajatlar hisobi va ularni boshqarishning dolzarb masalalari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. – № 3. – B. 161-170. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/uz/maqolalar/2021/3/17
5. Xudoyberdiyev A.N., Xudoyberdiyeva S.M. Qishloq xo'jaligi korxonalarida mahsulot tannarxini hisoblash va tahlil qilishning nazariy asoslari // Moliya va bank ishi. – 2020. – № 3. – B. 1-10. – https://tfi.uz/uz/ilmiy-tadqiqotlar/ilmiy-jurnallar/moliya-va-bank-ishi-ilmiy-elektron-jurnali/2020-yil-3-son
6. Xolmatov M.M., Norbekov N.Q. Korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari hisobini takomillashtirish yo'nalishlari // Moliya va bank ishi. – 2021. – № 4. – B. 1-10. – https://tfi.uz/uz/ilmiy-tadqiqotlar/ilmiy-jurnallar/moliya-va-bank-ishi-ilmiy-elektron-jurnali/2021-yil-4-son
7. Xudoyberdiyev A.N., Xudoyberdiyeva S.M. Qishloq xo'jaligi korxonalarida mahsulot tannarxini hisobga olish va nazorat qilishning dolzarb masalalari // Buxgalteriya hisobi va audit. – 2020. – № 2. – B. 1-10. – https://tfi.uz/uz/ilmiy-tadqiqotlar/ilmiy-jurnallar/buxgalteriya-hisobi-va-audit-ilmiy-elektron-jurnali/2020-yil-2-son